

KONCEPTUÁLIS VÁLTÁS SZÜKSÉGSZERŰSÉGE A NYELVHASZNÁLAT KONTROLLJÁRÓL VALÓ GONDOLKODÁSBAN (A KÖZOKTATÁS FELELŐSSÉGE)

BORBÁS GABRIELLA DÓRA
ELTE Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet,
Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/D
borbas.gabriella.dora@btk.elte.hu

Kivonat: Több mint 200, főiskolások által írt házi dolgozatot vizsgáltam meg, arra keresve a választ, hogy a felsőoktatásba frissen belépőknek milyen tudásuk van az emberi nyelvről. Mindezt azért tettem, mert azt tapasztaltam, hogy a felsőoktatásban oktatott általános nyelvészeti és szociolingvisztikai ismereteket a hallgatók nem képesek befogadni, mivel azt élik meg, hogy ezek az ismeretek az addigi 12 éves tanulmányaikkal teljesen ellentétes állításokat tartalmaznak. A tanulmány feltárja, hogy az elemzett dolgozatok alapján mely témakörökben találjuk a legnagyobb ellentétet a nyelvtudomány tényei és a diákok metanyelvi tudása között. Az elemzett dolgozatokban megjelenődik, hogy a hallgatók magukévá tették a közoktatásban részt vevő tanáraik nyelvhasználathoz való diszkriminatív hozzáállását és a tekintélyelvű tiltás módszerét. A tanulmány közvetíti a dolgozatok elemzéséből lesűrhető tanulságokat. Felveti a közoktatás felelősségét a diszkriminatív vélekedések, nyelvi babonák létéért.

Kulcsszavak: nyelvi diszkrimináció, sztereotipikus nyelvhasználati ítéletek, metanyelvi tudás, norma, közoktatás, attitűdváltás.

Bevezetés: Jelen tanulmány célja, hogy a nyelvhasználat által kiváltott sztereotipikus ítéletek, diszkriminatív attitűdök, indulatok lehetséges okait kutassa.

1. A nyelvhasználati ítéletek eredete

A társadalom, a nyelv használói megítélik a nyelvhasználatot. A nyelvhasználat sztereotipikus ítéleteket, diszkriminációt, indulatokat válthat ki. Mi lehet ennek az oka?

A) Mindenki használja a nyelvet, tehát mindenkit érint a nyelvhasználat.

B) A hallgatók szimbolikus jelentést tulajdonítanak a beszélők nyelvhasználatának – még pontosabban: maguknak a nyelvi elemeknek. Ebből következik, hogy élesen elválik a tudományos tény a laikusok, a nyelvhasználók vélekedésétől, metanyelvi tudásától.

2. A közoktatás és a felsőfokú oktatás nyelvről tett állításainak összeütközése

2.1. Korábban, kommunikáció szakosokat oktatva gyakran tapasztaltam, hogy a főiskolán oktatott általános nyelvészeti és szociolingvisztikai ismereteket a hallgatók nem képesek befogadni – mivel azt élik meg, hogy ezek az ismeretek az általános és a középiskolás 12 évfolyamos tanulmányaikkal teljesen ellentétes állításokat tartalmaznak. Az alap- és a középfokú oktatásnak a nyelvre és a nyelvhasználatra vonatkozó preskriptív, előíró-elvek szemlélete összeütközésbe kerül a diákok metanyelvi gondolkodásában a nyelvről a főiskolán előadott általános nyelvészeti, szemiotikai, szociolingvisztikai ismeretekkel

2.2. Több mint 200, elsősök által írt házi dolgozatot vizsgáltam meg ebből a szempontból. A feladat az volt, hogy nyelvészeti témájú, könnyen olvasható, népszerűsítő cikkek alapján mondják el saját véleményüket. (Ezek Kálmán László, É. Kiss Katalin, Kontra Miklós, Nádasdy Ádám cikkei voltak.) A dolgozatokat a félév végére, tehát egy szemeszternyi, az alábbi témákról való tanítás, együttgondolkodás után kellett elkészíteniük:

A) A nyelv pusztán értékrendszer, melyet kizárólag elemeinek pillanatnyi állapota határoz meg. A nyelv jelrendszer, és nemhogy nincs a nyelvi jeleknek esztétikai vagy egyéb szimbolikus értékük, hanem még jelentésük is csak egymással szemben létezik. Nincs jelentésük önjogon, hanem pusztán a rendszer oppozíciói által. (Tehát vettünk szemiotikai ismereteket.) „A nyelvi jel ... motiválatlan, vagyis a jelölthöz képest, amellyel a valóságban semmiféle természetes kapcsolata nincs, önkényes.” (Saussure 1967: 94).

B) Minden nyelv folyamatosan változik, ami sem romlást, sem fejlődést nem jelent. Általános nyelvészeti tény, hogy a világon még egyetlen nyelv sem vált képtelenné fő funkcióinak: a kommunikáció és a gondolkodás feladatának betöltésére.

C) A változás (és a szinkrón sokféleség: pl. a dialektusok) miatt léteznek nyelvi változók. Sokszor ezen változók egyes változatai, variánsai a nyelvművelők által kifogásolt nyelvi formák.

D) Minden nyelv területi változatokban létezik (dialektusok).

E) A nyelvhasználati szinterek eltérő regiszterek használatát igénylik.

F) Az általános és középiskolában nyelvtanórákon tanult preskriptív szemlélet és a nyelv/nyelvhasználat tudományos (leíró és vizsgáló) deskriptív szemlélete különbségeinek, nézőpontjainak bemutatása. A félév során többször megvitattuk, hogy a preskriptív szemlélet normatív, a nyelvhasználatra vonatkozó társadalmi, nyelvi illemszabályokat igényeszkizik elsajátíttatni – (jó esetben) figyelembe véve, hogy a különböző nyelvhasználati szinterek különböző regiszterek, stílusok használatát igénylik. A deskriptív szemlélet pedig a világban létező egyik jelenséget, az emberi nyelvet (vagy egy adott nyelvet) próbálja meg leírni, vagyis arra irányítja a figyelmet, ami VAN, ami létező nyelvi forma, és nem arra, aminek (a társadalmi nyelvi illetani elvárások szerint) lennie kellene. **Tudományos módszerekkel csak a VAN vizsgálható, a LENNIE KELLENE nem.**

2.3. Jelentős problémaként jelentkezik, hogy a diákok tapasztalata a nyelvtanórákról nem az, hogy a tanárok igyekeznek nyelvhasználati tanácsokat adni, hanem hogy nyelvi formákra vonatkozó regulatív szabályokat közölnek a diákokkal, mindenféle magyarázat és például az emberi nyelv folyamatos változásáról szóló ismeretek átadása nélkül. Éppen ezért a diákok metanyelvi tudása a vizsgált dolgozatok alapján a főiskola elején – nagyjából egységesen – a következő állításokban foglalható össze: **Létezik egy egységes, változatlan, szép, helyes magyar nyelv, ami a nyelvtankönyvekben és a helyesírási szabályzatban (!) van rögzítve – amelynek tudása és használata elvárható, olyannyira, hogy egészen természetes jelenségként jelenik meg egymás nyelvhasználatának bírálata, javítása.** Részlet egy felsőbb éves dolgozatából, aki igen expliciten meg is fogalmazza ezt az élményét:

„Kommunikáció szakos hallgatóként minden félévben foglalkoztunk valamilyen formában nyelvészettel, épp csak az adott tantárgy megnevezésében, illetve a nézőpontjában volt némi változás. Ami közös volt bennük, hogy a középiskolai nyelvtanórákon megszokott szigorú, a szabályokhoz mereven ragaszkodó

szemléletmódhoz képest egy szabadabb, a nyelv változásait rosszállás helyett inkább érdeklődéssel vizsgáló viszonyulást tapasztaltam nemcsak az előadó tanárok, hanem az olvasott szakirodalom szerzői részéről is. Ez teljesen új volt számomra. Egészen eddig azt az elvet vallottam, hogy a nyelv egy egységes rendszer, melynek fejlesztésére egyedül a nyelvészek hivatottak, s minden » alulról jövő« változást, vagyis az átlagemberek nyelvhasználatában megjelenő új elemeket gyanakvással kell fogadni egészen addig, míg a nyelvészek hivatalosan nem »kanonizálják« az újdonságot. Úgy hittem, hogy a nyelvnek létezik egy »helyes« használati módja, melytől való mindenféle eltérés »rossz«.”

2.4. Ennek a tanulmánynak nem célja az egyes nyelvművelő iskolák bemutatása. A hagyományos nyelvművelés három területből tevődik össze: 1. A nyelvvédelem, mely a nyelvre irányul, szeretné megváltoztatni. 2. A nyelvi nevelés – nyelvi ismeretterjesztés és készségfejlesztés, mely a nyelvhasználatra irányul. 3. A nyelvi norma kutatása (l. Kálmán 2004: 63, 69). Ezek közül az utóbbi kettő létjogosultságát soha senki nem vitatta. A nyelvvédelem azonban tudománytalan. A nyelvvédő állításokkal és azok cáfolatával két másik cikkemben foglalkoztam már (Borbás 2006, Borbás 2007). Amikor e tanulmányban nyelvművelő állításokról beszélek, akkor minden alkalommal nyelvvédő kijelentésekre gondolok. Ezek szemléltetésére álljon itt három idézet:

„»Értelmetlen és felesleges, sőt hatástalan is a nyelvművelés – hangzik a bírálók részéről –, mert a nyelvnek megvannak a maga belső mozgástörvényei, s ezek ellenében úgysem tudunk eredményesen fellépni. Értelmetlenek a nyelvvédők törekvései – mondják továbbá –, hiszen a kommunikációs folyamatban így is (azaz szabályos formában), úgy is (azaz szabálytalanul) megértjük egymást.«
Itt két külön dologról van szó: a nyelv szabályozásának lehetőségéről, illetve a nyelvhasználat javításáról. Ami az elsőt, a nyelv életébe, mozgásába való beavatkozást illeti, itt valóban ismernünk kell a nyelv mozgásának törvényszerűségeit, mert csak ezek ismeretében, számba vételével számíthatunk a beavatkozás sikerére. De **beavatkozni** itt is **kell: a keletkező hasznos újat támogatni, a káros, a nyelv természetével ellenkező jelenségeket** viszont igyekezni **kell visszaszorítani.**” (Kövesdy szerk. 2003: 73).

Az idézet szerzőjének nevét nem közlöm, mivel azt csupán egy tipikus nyelvvédő állításként szándékoztam idézni. Azt tartanám tisztességesnek, ha mindenkinek a véleményét idegyűjteném, akik az elmúlt évtizedekben hasonló tartalmú állításokat tettek. Erre azonban nincs lehetőség.

„... az idézett szavak nemcsak devalválódtak, hanem ki is üresedtek, sokszor már nem jelentenek, nem jelölnek semmit. A *kőkemény helyzetet*, a *fantasztikus kinézetet* hallva ugyanúgy nem tudok mire gondolni, mint a *hallókészülék-galéria*, a *rácsstúdió* esetében. Oda kell mennem, megnéznem, megtapasztalnom, mi is ez a csoda dolog, de hát akkor a nyelv elvesztette értelmét, **visszasüllyedtünk a mutogató és gesztikuláló korszakba**. Ugye nem ezt akarjuk!” (Kövesdy szerk. 2003: 359. – Az idézet szerzőjének nevét nem közlöm, fent megírt okból.)

„De aki a rádió, a televízió nevében beszél, vagy országos szerv, szervezet szószólójaként, attól már az **igényesebb**, a központi nyelvi formát várjuk el.” (Kövesdy szerk. 2003: 108. – Az idézet szerzőjének nevét nem közlöm, fent megírt okból.)

3. A diákok metanyelvi gondolkodásának legproblematisabb pontjai

3.1. Az elemzett dolgozatok alapján az alábbi témakörökben találjuk a legnagyobb ellentétet a nyelvudomány által feltárt tények és a diákok metanyelvi tudása között. A dolgozatok tartalmának tematikus összefoglalása:

A) Nyelvünk vagy bármely nyelv romolhat. A nyelvek életében vannak jó és rossz, hasznos és káros változások, veszendőbe mehetnek egy nyelv értékes tulajdonságai. A nyelvek tudnak gazdagodni vagy szegényedni.

B) A nyelv életébe éppen ezért be kell avatkozni: a keletkező hasznos újat támogatni kell; a káros, a nyelv természetével ellenkező jelenségeket viszont vissza kell szorítani. (A magyar nyelv fenyegetettségé.)

C) Az előzőből következően: a nyelvekben vannak értékes és kevésbé értékes tulajdonságok.

D) A nyelvekben vannak helyes és helytelen nyelvi formák.

E) Nemcsak grammatikális, hanem lexikai problémákat is felvetnek – jó és rossz új szavakról, jó és rossz új jelentésekről beszélnek.

F) A nyelv vadhajításainak nyesegetésére, betegségeinek gyógyítására a nyelvművelők hivatottak, akik éppen ezért felelősségteljes pozíciót töltenek be egy társadalom életében (mivel a romlás nyelvkihaláshoz is vezethet).

G) A köznyelv, a központi norma, a magyar sztenderd igényesebb, mint nyelvünk többi területi változata.

H) Az írás és a helyesírás kitüntetett és normaadó szerepe. Az írás a nyelv része (és nem csupán a hangsorok rögzítése a szerepe), és elsődleges az ejtéshez képest.

3.2. A nyelvvédők-nyelvművelők (és a magyartanárok) gyakran megfélemlenek arról, hogy egy nyelvi forma önmagában nem lehet helytelen, csak egy normához viszonyítva, valamint arról is, hogy egy normán belül is lehet javasolt vagy nem javasolt egy nyelvi elem használata: a különböző beszédhelyzeteknek megfelelően. Sokszor laikusok számára úgy tüntetik fel, mintha egyetlen változata lenne a magyar nyelvnek, és azok a nyelvi formák, amelyek eltérnek a presztízs nyelvváltozat elemeitől – rontott jelenségek lennének. A „jó magyar” és a „rossz magyar nyelv” képzetének fennmaradását véleményem szerint egyes nyelvművelők jelentősen támogatják munkásságukkal. Az is megfigyelhető, hogy nem veszik figyelembe, milyen sokféle beszédhelyzetben használjuk a nyelvet, s azt sugallják: az utcán, otthon, buszon beszélgető emberek nem beszélnek helyesen.

„Súlyosan téves ... az a szemlélet, hogy volna bármely anyanyelvi beszélő, aki ne tudná helyesen az anyanyelvét” (Nádasdy 2004: 121). „... a **helyes** fogalma pedig csak egy-egy **normához képest** értelmezhető” (Kálmán 2004: 67). „Nyilván úgy kell felelnünk e kérdésre, ahogy már az ókorban felelt Horatius: „Usus, quem penes arbitrium est et jus et norma loquendi.” Csakis a **nyelvszokás** döntheti el, mi helyes és mi helytelen. Általános szempontból csak az helytelen, csak az magyartalan, amit a romlatlan nyelvérzékű magyar nép sehol se használ, ellenben helyes, ami a népnél akármilyen csekély területen szokásban van.” (Simonyi: 1905: 211).

Minden, a nyelvről való oktatás során tudatosítani kellene, hogy különböző beszédhelyzetek léteznek: a buszon nem kell olyan stílusban beszélgetnünk, mintha tudományos konferencián adnánk elő, vagy iskolai órán vennénk részt. Általános megfigyelésem, hogy összekeverik a területi és a társadalmi normákat a stílusbeli elvárásokkal. A stílus, a regiszter nyelvészeti értelemben: válogatás a *langue*-om elemeiből, az adott beszédhelyzetnek megfelelően. A szociolektus és a dialektus azonban a beszédhelyzet „fölött állnak” – azaz különböző *langue*-ok, különböző autonóm nyelvi rendszerek. A nyelvi nevelés célja éppen az lenne, hogy minden kommunikációs helyzetben könnyedén, jól, a társadalmi normáknak megfelelően tudjunk boldogulni (ha akarunk). Éppen ezért nem csak a formális kommunikációs helyzetnek megfelelő beszédmódot kellene preferálni! Azt pedig sohasem felejthetjük el, hogy a különféle regiszterek használata a társadalom, és nem a nyelv vagy a nyelvész elvárása!

3.3. A nyelvi-nyelvhasználati stigmatizációt nyelvi-nyelvészeti érvekkel kellene alátámasztani – ilyenek viszont nincsenek, nem létezhetnek. „A különféle változatok más-más nyelvészeti értékkel bírnak; egyeseket befogad az úgynevezett művelt köznyelv, másokat nem – de nyelvészeti szempontból nem lehet értékbeli különbséget tenni közöttük. A művelt köznyelvi normával ütköző alakok nem romlottak vagy helytelenek, hanem olyan változatok, melyek a nyelvnek csupán valamely regionális vagy társadalmi változatában ... nyertek polgárjogot.” (É. Kiss 2004: 72).

Az esztétikum tanulmányozása vagy a vele való érvelés, valamint az értékítélet kívül esik a nyelvtudományon (és messzemenően szubjektív). A nyelvi rendszeren belül értelmezhetetlen az esztétikai érték fogalma – csak a társadalom tagjai tulajdoníthatnak a nyelvi jeleknek esztétikai értéket. A társadalom tagjai azonban kívül vannak a nyelv rendszerén, nem elemei egy nyelvi rendszernek.

Nem egy nyelvváltozata és azon belül egy stilisztikai változata, regisztere van egy nyelvnek és egy nyelvhasználónak sem. Senki sem mondja, hogy egy tudományos dolgozatba írjunk *igen problematikus szituáció* helyett *kőkemény helyzet*-et, de fordítva se várjuk el, hogy tábortűz mellett borozgatva az *igen problematikus szituáció*-t használjuk. (Lehet használni – igaz, ironikusan fog hatni –, de ne várják el!) Léteznek életkori, szakmai, nemi stb. szókinccsek. Semmi különös nincs abban, ha egy szívsebész számára idegen egy fodrász nyelvhasználata, és abban sem, ha egy 75 éves számára furcsa egy 15 éves stílusa. Amennyiben ez a szemlélet lenne jelen a közoktatásban, akkor valós ismereteket szerezhetnének a diákok például a szleng funkciójáról is – hiszen a fiatalokat szokás megróni a szleng használatáért. Miközben az igazság az, hogy olyan hallgatók, akik nem ismerik a szleng szókinccsét, tudnak más regiszterben is beszélni. Ha akarnak. Ugyanez a jelenség, és mégsem stigmatizált, amikor egy orvos szaknyelven mondja el a betegnek, hogy mi a baja – eleve lehetetlenné téve a kommunikáció célját, azt, hogy az üzenet célba érjen.

Formális beszédhelyzetekből nemcsak a nyelvjárási kódok, vagy például a szleng, hanem a nyelvi változók újabb alakja (pl. az inessivusi funkciójú *-ba/-be*), valamint az újonnan keletkező nyelvi jelenségek (pl. az új igeiktős igék, mondjuk a *bealszik*) is ki vannak tiltva – nem a nyelv, hanem a beszélőközösség által.

Társadalmi – és nem nyelvi elvárás, hogy milyen regisztereket kell használni különböző beszédhelyzetekben. A nyelvi elvárás – csak a megértés. A nyelv létének oka, hogy a kommunikáció eszközeként funkcionál. A nyelv létének oka tehát a

kommunikáció. „A nyelv változik, de nem veszít kommunikatív képességéből” (Nádasdy 2004: 118). „... a nyelvek mind hibátlanok, mert egyetlen céljuk és funkciójuk az üzenetek kódolása és átvitele...” (Nádasdy 2004: 119). Minden nyelv és nyelvváltozat egyenlő értékű: nincs könnyebb vagy nehezebb, szebb vagy csúnyább, egyszerűbb vagy bonyolultabb, hiányos vagy árnyaltabb stb. nyelv.

3.4. A több millió nyelvi jelenség közül néhányakat negatív, néhányakat pozitív diszkriminációval illet a társadalom egy része. Simonyi Zsigmond 100 évvel ezelőtt igen velősen ábrázolta a nyelvről való tanítás buktatóit: „Az ilyen ötletszerű megrovásokkal a nyelvművelésben minden lépten-nyomon találkozunk. **Az emberek gondolkodás nélkül elfogadják és továbbadják.** Ilyen dolgokban – amilyen a nyelvművelés és nyelvtanítás – ahol fél lábbal tudományos, fél lábbal gyakorlati téren állunk, mindig a műkedvelők ítélnék legbátrabban s ezzel nagyon megnehezítik a vitás kérdéseknek elfogulatlan vizsgálatát.” (Simonyi 1903: 11). Például az inessivusi funkciójú *-ba* stigmatizált: *Nem nagyon bízok a dologba.* Viszont az illativusi funkciójú (azaz hiperkorrekt) *-ban* nem: *Ez nem az én hatáskörömben tartozik.* (Ugyanakkor a hiperkorrektség is lehet gúny tárgya.) Nemcsak a stigmatizált nyelvi formák ad hoc kiválasztása érdekes, hanem az az **anekdotisztikus terjedés és lét** is, ahogyan ezek a nyelvi babonák a beszélőközösségben terjednek és fennmaradnak.

Nyelvi jelenségek a stigmatizáció mellett indulatokat is képesek kiváltani: „gutaütést tudok kapni, ha valaki azt mondja: *az miatt*”. Holott a beszélő nem bántotta a hallgatót, nem ütötte meg, nem lopta el semmijét – pusztán egy nyelvi formát választott...

4. A közoktatás felelőssége

Véleményem szerint ezen tudománytalan és diszkriminatív vélekedések, babonák léteért **súlyos felelősség terheli a közoktatást.** A 12 osztály elvégzése ellenére könnyen lehet, hogy semmilyen tudásunk nem alakul ki arról, hogy mi az a nyelvjárás, mik azok a beszédhelyzetfüggő regiszterek. „A nyelv csalóka tulajdonunk. Normális esetben mindenki birtokolja, használja, olyan természetes része életünknek, mint a levegő vagy a víz. ... Ezért aztán majd mindenki úgy véli: életének s mindannyiunk életének eme legtermészetesebb részéről mindent tud, amit tudni lehet s érdemes. Ennek azonban épp a fordítottja igaz: az emberek vajmi keveset tudnak a nyelvről általában, s anyanyelvükről sem tudnak annyit, amennyi saját kommunikatív céljaik megvalósításához kellene. Különösen szembeötlő ez a tudatlanság azok esetében, akiknek valamilyen szinten kenyerük a nyelv, például az újságírók, tanárok, jogászok, szociológusok és általában az empirikus társadalomtudománnyal foglalkozók esetében” (Kontra 1999: 132–33). Hogyan lehetséges, hogy minimum 12 éven át hallgatott magyar nyelvvel foglalkozó órák után sem tudja egy újságíró, egy riporter, hogy egy adott nyelvi jelenség nyelvjárási jelenség, és nem rontott köznyelvi formáról van szó? Hogyan lehetséges, hogy tudatlanságtól sújtva még ahhoz is veszi a bátorságot, hogy élő adásban kijavítsa (vagy nonverbális véleménynyilvánítással megbélyegezze) anyanyelvi beszélőtársát? Gyakori jelenség a mindennapi kommunikációban is, hogy a javítók nincsenek tisztában azzal, hogy a javított nem rosszul tud magyarul, pusztán nyelvjárásban beszél, azért, mert az az anyanyelvváltozata. Hogyan lehetséges, hogy még azok sem ismerik fel a kódbeli és a regiszterbeli különbségeket, akik mindennapi munkájuk során a nyelvvel dolgoznak (és nem 12, hanem 16–17 évig hallgattak magyar nyelvi/nyelvészeti órákat)?

5. Az attitűdváltás szinte lehetetlen

5.1. Szabó Tamás Péter évek óta zajló vizsgálatának egy fázisa a nyelvi változás és a nyelvművelés tudatos megítélésével kapcsolatos felmérés, mely budapesti, pécsi és szegedi gimnazisták, magyar és nem magyar szakos főiskolások és egyetemisták körében zajlott. A kutatás 450 kérdőív és 30 frontális, irányított interjú kiértékeléséből állt. A vizsgálat igazolta, hogy a formális oktatás jelentős hatással van a megkérdezettek metanyelvi gondolkodására, és megállapította, hogy a legnagyobb problémát az okozza, hogy egyes esetekben a stigmatizált változatok formális szituációkban történő alkalmazását nem regisztrátséértésként kezelik a tanárok, hanem úgy, mintha a tanuló agrammatikusan nyilatkozott volna meg, és ennek megfelelően szankcionálják a produkciót. Ez a módszer, valamint a tanári közlések tekintélyelvű hangneme és a magyarázatok hiánya nem kedvez sem a konceptuális váltásnak, sem a szituatív kettősnyelvűség kiépítésének, sem a nyelvhasználati szinterek mentén való választások elsajátításának. Idézek egy részletet a Szabó (2009) által készített interjúk közül, mely jól ábrázolja a nyelvművelésről és a nyelv befolyásolhatóságáról létező vélekedéseket:

„– Szerinted fenyeget az a veszély, hogy ha mondjuk nem lennének nyelvművelők, nyelvművelő írások, és nem javítanánk egymás beszédét, akkor kommunikációs zavarok lépnének föl?

– Igen, hát szerintem biztos. Nem tudom, milyen lenne az élet nyelvművelők nélkül, még sose próbáltam. Igazából az a baj, hogy nem vagyok egészen tisztában azzal, hogy mely hatások köszönhetők a nyelvművelők tevékenységének, tehát valószínűleg több nyelvművelő írást kellene olvasnom, ezt majd igyekszem bepótolni, megigérem, de bizonyára szükségünk van nyelvművelőkre, különösen azért, mert ha megírnak egy problémát, akkor azt legalább az emberek egy része észreveszi, és lehet, hogy ha ők tudatosan elkezdenek törekedni, hogy kikerüljék azt a problémát, akkor lehet, hogy... lehet, hogy érvényesül a hatásuk egyre szélesebb körben és akkor esetleg így... tudod, ha bedobsz a tóba egy kavicsot, és az gyűrűzik, és el tudom képzelni, hogy a nyelvművelők is ilyen hatással bírnak, hogy írnak valamiről, és akkor az úgy jó utána. Nem tudom. Te mit gondolsz erről?

– Ezt csak így gondold, hogy így hatnak a nyelvművelők, vagy esetleg hallottál is erről konkrétan, tehát hogy valaki mesélte, hogy ilyen nyelvművelő írást olvasott, és ennek a hatására beszél másként, vagy pedig gondold...?

– Én gondolom. A tévéműsorokról is volt szó az előbb, annak biztos, hogy tudom, hogy van hatása, gondolom, hogy akkor az írásoknak is. Konkrétan még nem tapasztaltam ilyet, hogy valaki mesélte volna, hogy nyelvművelő írást olvasott, és akkor abból utána profitált, de hát szerintem biztos, hogy van ilyen.” (Szabó 2009: 135).

5.2. Az alap- és a középfokú oktatás nyelvtanóráinak hatástalansága, azaz az emberi nyelvről és az anyanyelvről való téves ismeretek igen látványosan megjelenítődtek az általam vizsgált több mint 200 dolgozatban. **Ahogy a diákok megszokták, hogy tanáraik gyakran a nyelvhasználatról alkotott (sokszor elítélő) véleményüket nem magyarázzák, pusztán tekintélyelvűen tiltanak, úgy a saját véleményüket sem tudják érvekké, nyelvi ismeretekkel alátámasztani.** Arra a kérdésre, hogy miért zavarja adott

hallgatót bizonyos nyelvi forma használata, az órákon elhangzó leggyakoribb válaszok az alábbiak voltak:

- „Idegesít, mert borzalmasan hangzik.”
- „Lehet, hogy helyes, de engem zavar.”
- „Azért, mert egész egyszerűen nem helyes/hibás. Hogy miért? Azt nem tudom.”
- „Egyszerűen megőrjít.”
- „Nem létezik ilyen szó.”
- „Sérti a fületem.”

5.3. Mindennél többet mondanak a dolgozatokból gyűjtött idézetek, melyek tipikus, nem egyedi véleményeknek számítanak az adott mintában. (Az idézeteket változatlan formában közlöm.) Pedagógiai szempontból külön érdekesség, hogy ezek a dolgozatok annak ellenére a félév eleji véleményeket tükrözik, hogy fél éven keresztül beszélgettünk a fent megjelölt nyelvi témákról. Tudományos érveket, nyelvi adatokat, statisztikákat, összefüggéseket vizsgáltunk meg. A 12 éves közoktatás során elsajátított „ismeretek” (babonák, téveszmék) leküzdésére egy tanár és egy tantárgy kevésnek bizonyul. A fentebbi, egy felsőéves dolgozatából származó idézet is azt bizonyítja, hogy több tanár több órájának egybehangzó érveléseire van szükség ahhoz, hogy a ténylegesen a nyelvről való ismeretek **attitűdváltást** eredményezzenek. Ennek oka minden bizonnyal az, amit a bevezetőben már említettem: túl nagy a kontraszt a 12 év nyelvtanóráinak tapasztalatai és az előadott nyelvészeti tények között. És mivel a tanárok állításai a 12 év során igen gyakran tekintélyelvűek és nem adatoltak, éppen ezért egy más ismereteket átadó tanár esetleg tudatlannak minősítetik adott témában, és nem lesz meg az a **tekintélye**, amit **mint „érvhelyettesítőt”** sokan megszoktak a közoktatás nyelvre vonatkozó ismereteinek tanulása során.

Néhány nyelvművelőkről szóló állítás következik. A diákok nyelvész és nyelvművelő között nem tesznek különbséget, számukra nyelvész az, aki „hivatásszerűen” foglalkozik a nyelvvel, függetlenül attól, hogy milyen szempontból, milyen szemléletmóddal (pre- vagy deskriptív) és milyen céllal teszi azt. Az is kiderült, hogy a diákok főként nyelvművelőkkel találkoznak (a médiában), a nyelvet tudományosan vizsgáló nyelvészekkel nem. A nyelvművelők nézetei pedig többnyire egybevágnak a nyelvtanórákon hallottakkal, tehát az első ismeretütközés éppen a főiskola első évében éri őket.

„Nekem az a véleményem, hogy a nyelv nem alakul csak úgy magától. Adni kell neki azért egy kis lökést, noszogatni kell. Ez meg nem jön létre másképp, csakis a nép által. A népet meg nem más irányítja, mint központi személyiségek, tudósok, akik teret kapnak arra, hogy megnyilvánulhassanak. Így inkább nem ironizálni kéne, és nem cinikusan beszélni, amint tudjuk »laikus« olvasókkal, hanem tanító jelleggel kéne hatni rájuk.”

„Felelősségteljes egyének, felelősségteljes beosztásban...” [a nyelvművelőkről].

„Úgy gondolom, hogy nagyon szépen levezette az érvelését [Nádasdy Ádám], és nyilván van benne igazság, mert csak utána nyomoz a dolognak, ha így felbőszítették, de attól még nyelvtanilag nem helytálló.”

„Nemhogy tiszteletben tartva a levélíró nehezményezését, legalább tapintatból tartózkodna a kifejezés (*médiák*) használatától. Ehelyett Ő [N. Á.] fogja, és szépen az orra alá dörgöli a »kedves« olvasónak.”

Több nyelvi jelenség (a bevezetőben említett cikkszerzők általi) elemzésének elolvasása következményeként megjelentek azok a megjegyzések a dolgozatokban, melyek még egy nyelvész tudományos érveit látszólag elfogadva is azt mondják: akkor sem helyes, ha egy nyelvész alátámasztja érvekkel. **Azért nem helyes, mert csak** (– mert egész egyszerűen nem helyes). Ezek a hozzáállások azt mutatják, hogy **az egyes nyelvi jelenségekről való laikus babonák igen mélyen gyökereznek a beszélőközösségben.**

5.4. A következő részletben megjelenítődik a nyelvészek nyelvvel szembeni felelőssége, és az az elvárás, hogy a (tudományosan nem igazolható) helytelen formákat kinyesegessék a nyelvből.

„Csupán azt szeretném megértetni, hogy ahhoz, hogy be legyenek tartva bizonyos formai követelmények – ez esetben a nyelv formai követelményei – ahhoz szigorú határokra van szükség. Ezt elmulasztva számolni kell a hosszú távú következményekkel. Az, hogy nekem, mint »laikusnak« ezek a határok nem tisztázottak, avagy elmosódtak, egyértelműen jobban tolerálható, mint egy szakértőnek. Az ő [Nádasdy Ádám] példáját látva sokkal inkább felbuzdulhatnak az emberek, és azt mondhatják: Hajrá! Ha ő, mint e téren való vezetőnk, nem foglalkozik holmi nyelvi akadályokkal, nekünk miért kéne? És a tömeg zászlókat lengetve, szlengeket zengetve követi a lázadó Nádasdyt.”

A nyelv változatlanságának mítoszát jelenítik meg az alábbi idézetek. Azt a babonát, mely szerint ami a nyelvben új elemként vagy jelentésként megjelenik, az rossz, romlott, az „eredetitől” elhajlott nyelvi jelenség.

„Vajon aki a hétköznapokban, magánbeszélgetésekben helytelenül használja a magyar nyelvtant, vajon direkt teszi, lustaságból, vagy mert nincsen ideje kiírni a hosszabb szavakat és a gyorsabb információátvitel érdekében rövidít? – Ez rohanó világunk egyik alapvető problémája. Vagy nincs is tisztában azzal, hogy az általa használt helytelen kifejezésnek mi is volt az eredeti és helyes megfelelője.”

„Óriási felelősségük van a szülőknek gyerekeikkel kapcsolatban, s mit ér az a szülői hozzáállás, aki már óvodás korban az idegen nyelveket hangsúlyozza gyerekei számára? Az így nevelt gyerekek nem a nyelvművelés fontosságát fogják továbbadni, hanem amit nekik is tanítottak, s mivel egyre több ilyen családot figyelhetünk meg, pár évtized múlva már nem lesz sok esély a magyar nyelv kulturális szempontból történő továbbfejlődésére.”

„A szlengnek, argók túlzott elterjedése következtében nem is számíthatunk arra, hogy akad olyan más kultúra, mely igényt tart majd nyelvünk elsajátítására, amely jelenség eddig sem volt jellemző, ezek után csak további kilátástalanságot okoz a magyarság számára.”

A dolgozatokban jelentős helyet foglal el az a vélekedés, hogy a magyar nyelv oly mértékben romlik/romlott, hogy már jelenleg sem tudja betölteni kommunikációs funkcióját, és ha nem tesznek valamit azok, akiknek ez a dolga, illetve nem teszünk valamit mindnyájan, akkor ki is fog halni. (Ez utóbbi nézet gyakran összekapcsolódik a magyarság

mint nép kihalásának eszméjével is, azonban nem a népességfogyás jelenik meg mint érv, hanem a nyelvi, kulturális elkorcsosulás.)

„Nagyon sok veszélyt látok a világban, s az emberek egymás közti viszonyában, amely károsíthatja a nyelvet. S mivel a felelősség óriási szerepe megfélemlít, magam is fontosnak tartom anyanyelvünk védelmét, s a mérhetetlen sok idegen kifejezés visszaszorítását. Ez véleményem szerint csak közös összefogással lehetséges, hiszen ki kell alakulniuk olyan rétegeknek vagy társasági köröknek, ahol az emberek figyelnek a szép beszédre, az idegen szavak korlátozott használatára, s az utókor megvédésére ezektől a problémáktól.”

A nyelvművelők talán legtöbbször hangoztatott nézete: az idegen szavak magyar nyelvre gyakorolt negatív, romboló, elkorcsosító hatása. A dolgozatokban is leginkább az idegen szavak ellen küzdenének a hallgatók. Annak ellenére népszerű babona az idegen elemek magyar nyelvre gyakorolt káros hatása, hogy a diákok sohasem találkozhattak a nyelvművelők részéről érvekkel, például statisztikai adatokkal, szókincsbeli rétegek arányainak bemutatásával, vagy egész egyszerűen az ún. idegenszó-dömping számszerűsítésével, vagy a „problémás” szavak összegyűjtésével. Azért nem találkozhattak, mert a nyelvművelő irodalom csak arról beszél, hogy „sok, rengeteg” az idegen szó a mai magyarban, és az idegen elemek „ellepik, eluralják” a magyar nyelvet. A nyelvművelők azt is állítják, hogy mostanában több az átvétel, mint korábban volt, mely állítást szintén nem igazolják számszerűen. Az idegen elemek káros hatásának emlegetése sokszor a magyar nyelv „szépsége” fogyatkozásának babonájával és a magyar nyelv kihalásának babonájával együtt jelenik meg a vizsgált dolgozatokban.

„Napjainkban a nyelvművelés egyik legfontosabb feladata a nyelvi norma változásainak figyelemmel követése. A nyelvművelők a nyelvhasználat időszzerű jelenségeinek elemzésével igyekeznek a nyelvet a helyes irányba befolyásolni. A mai nyelvújítóknak is folytatniuk kell a küzdelmet a sok feleslegesen használt idegen kifejezés ellen. Ennek egyik eszköze, hogy eddig is több anyanyelvi pályázatot írtak ki, melynek középpontjában az idegen szavak magyarral való helyettesítése állt. De a legfőbb cél anyanyelvünk megőrzésének segítése! A nyelvújításra szükség van, aminek egyik alapfeltétele a szókincs bővítése, mely által az emberiség számára elengedhetetlen területek (a sportnyelv, az informatika nyelve) fejlődhetnek. Csak így lehetséges a magyarság fejlődése, felzárkózása, s anyanyelvünk sokat köszönhet ezeknek a törekvéseknek.”

5.5. Igen gyakran találkozhatunk a dolgozatokban azzal a téveszmével, hogy a magyar nyelv nem az anyanyelvi beszélőkben mentálisan rögzült rendszer, hanem nyelvtankönyvekben, szótárakban van rögzítve, és a nyelv nem a használat és a használók által változik: például az új szavakat sem a társadalom, az adott nyelv beszélői alkotják, hanem a nyelvet felügyelő és irányító nyelvművelők. (Mellékes megjegyzés: a nyelvművelők mintha pontosan ezen utóbbit szeretnék elhíttetni az emberekkel... Igaz, hogy a másik oldalon viszont megjelenik egy erőteljes társadalmi igény a szabályzó emberek létrejöttére, valamint nagyon nagy publicitást kapnak a nyelvműveléssel foglalkozók a médián és a közoktatáson keresztül is.)

„A magyar nyelv minősége ezekkel a nemtörődöm és korcs kifejezésekkel egyre jobban romlik. Ugyanis nem minden fiatal van tisztában azzal például, hogy a *nem tudom* kifejezést nem úgy kell leírni helyesen, hogy *nemtom*, ha azt a szülei és a szűkebb környezete otthon nem használják, nem ejtik és nem írják le helyesen. A kisgyermek a rossz példát fogja megtanulni, és a rossz minta rögzül végül az emlékezetében, melyet utólag megváltoztatni meg lehet ugyan, de sok munkát és odafigyelést igényel az emberek és a tanítók részéről.”

„A helyesírási szabályzatnak nem megfelelően beszélnek.”

Jelentős mennyiségű állítás vonatkozik a dolgozatokban az írás és a helyesírás fontosságára, mintaadó funkciójára – mely mögött az a laikus elképzelés áll, hogy a beszélők a leírt szavakat ejtik ki, miközben az írás valójában éppen fordítva: a hangzó beszéd egyik rögzítési módja. Órán feltettem egy kérdést: „Önök mint magyar anyanyelvi beszélők honnan tanulták meg a magyar nyelvet?” A válasz nemegyszer ez volt: „A helyesírási szabályzatból.”

Az új szavakkal, különösen a szlengszavakkal kapcsolatban is igen elítélő a diákok véleménye, mint az fentebb több idézetben is szerepel. Különösen érdekes ez azért, mert a tipikus szlenghasználók: a fiatalok. **Vajon hogyan lehetnek a nyelv művelő babonák olyan erőteljesek, hogy emberek tömege elítélje a saját nyelvhasználatát?** Igen markánsan megjelenik a dolgozatokban a magyar nyelv szókinccse (az elidegenülés melletti) elszlengesedésének babonája – annak ellenére, hogy nem egy órán beszélünk arról, hogy a szleng pusztán beszédhelyzethez kötött választása a fiataloknak, formálisabb beszédhelyzetekben mindnyájan tudnak nem szlengben beszélni. Órákon többen rájöttek arra, hogy a szlengszavak mint alternatívák jelennek meg a szókinccsben, és nem „ölnek meg” más szavakat. Azért mert a *csoki* létezik, megmarad a *csokoládé* is, azért, mert a *sirály* létrejött ’jó’ jelentésben, a *jó* szavunk sem tűnt el. A szleng valójában mindig a szókinccs gazdagodását jelenti, és értelmezhetetlen előzőek miatt a nyelv elszlengesedésének babonája. Arról nem is beszélve, hogy minden kor minden fiatal nyelvhasználója használt szleng nyelvi elemeket.

„A nyelvújítás veszélyei közé sorolhatjuk, hogy e bővülés miatt, vagy azzal párhuzamosan anyanyelvünk romlása is megkezdődött, hiszen a társadalomból nem zárhatóak ki azok a rétegek sem, akik körében a szleng vagy argó elterjedt, s hogy a média már egész Földünkre kiterjesztette a hatalmát. Tehát igaz, hogy több ezer új szóval bővült a nyelvünk, de ez romlást is eredményezett.”

Sajnos több tucat erőteljesen diszkriminatív, agresszív vélemény is megjelent a dolgozatokban azokkal szemben, akik a dolgozat írója számára nem beszélnek eléggé „szép” magyart.

6. A tudományos nyelvi ismeretek átadása olykor elegendőnek bizonyul

Az órai beszélgetésekre azonban sok pozitív tapasztalat, több hallgatók általi nagy nyelvi felfedezés is jellemző volt. A tanult (órai és szakirodalmi) ismeretek majdnem teljes vagy jelentős elsajátítása a hallgatók (és ezáltal a dolgozatok) kb. 60%-ára volt jellemző. Íme a számomra két legszebb mondat, ami elhangzott órán: „Tanárnő, én azt hittem, egy toleráns

ember vagyok, már tudom, hogy nem...” „Akkor egy nyelvjárási anyanyelv-változatú [gyakorlatilag nem fővárosi] gyerek egy másik nyelven [másik nyelvjárás, a magyar sztenderd] kell megtanuljon írni az iskolában?”

Amikor ez a mondat elhangzott az egyik órán egy hallgatótól: „Mégsem lehet, hogy szabályok nélkül... mindenki csinálja, amit akar!” – már diáktársai próbálták meggyőzni az illetőt, hogy éppen az, hogy egy adott nyelvet egy egész beszélőközösség használ, éppen ez a legerősebb szabályzás arra, hogy senki ne kódolhasson önkényesen, és hogy mindenki (a kommunikációs cél miatt) úgyis csak olyat fog mondani, amiről az a tapasztalata, hogy megértik a többiek.

Összegzés

Nem pusztán az anyanyelvről és az emberi nyelvről való metanyelvi tudás tudománytalansága a probléma, hanem az, hogy **ez a tudatlanság diszkriminációt, javítási jelenségeket, intoleranciát, indulatokat szül** – melyek a nyelvről megfogalmazott és terjesztett babonák miatt léteznek. „Abban a korban, amikor a faj, a bőrszín, a vallás vagy a nyelv alapján történő hátrányos megkülönböztetés nyilvánosan nem fogadható el, a **nyílt társadalmi diszkrimináció** utolsó bástyája az emberek nyelvhasználata alapján történő diszkrimináció.” (Milroy 1998, idézi Sándor 2001: 241). Úgy tűnik, a beszélőközösség számára **pszichés szükséglet sztereotípiák megfogalmazása** és mások nyelvhasználatának javíthatása. A **közoktatás** hagyományos típusú nyelvtanórái (és sokszor az egyéb tanórák is) – jelentős mértékben – **aktív nyelvi diszkriminációra, intoleranciára nevelnek**.

Irodalom

- Borbás Gabriella Dóra 2006. *Langue, nyelvi kompetencia és nyelvművelés*. In: Gecső Tamás (szerk.): *Nyelvi kompetencia – kommunikatív kompetencia*. 70–78. Székesfehérvár–Budapest: Kodolányi János Főiskola–Tinta Könyvkiadó. Megtalálható még: <http://dragon.klte.hu/~tkis/> (Kis Tamás honlapja A nyelvművelés kártékonyágáról)
- Borbás Gabriella Dóra 2007. *Nyelvhasználat és tolerancia*. In: Gecső Tamás–Sárdi Csilla (szerk.): *Nyelvelmélet – nyelvhasználat*. 46–53. Székesfehérvár – Budapest: Kodolányi János Főiskola – Tinta Könyvkiadó.
- Kálmán László 2004. *A nyelvművelés mint áltudomány*. In: Büky László (szerk.) *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VI. Nyelveírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stilisztika*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem. 63–82.
- É. Kiss Katalin 2004. *Anyanyelvünk állapotáról*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kontra Miklós 1999. *A terepmunkás dilemmái*. In: Kontra Miklós. *Közérdekű nyelvészet*. Budapest: Osiris Kiadó. 132–42.
- Kövesdy Zsuzsa (szerk.) 2003. *Kedves hallgatóim! Válogatás a Magyar Rádió Édes anyanyelvünk című műsorából*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Nádasdy Ádám 2004. *A betegség-metafora*. In: Büky László (szerk.) *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VI. Nyelveírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stilisztika*. Szeged: Szeged Tudományegyetem. 117–122.
- Saussure, Ferdinand de 1916/1967. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest: Gondolat Kiadó.

- Sándor Klára 2001. „A nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyája”: az emberek nyelvhasználata. *Replika* 2001. november. 45–46.
- Simonyi Zsigmond 1903. *Helyes magyarság*. Budapest: Athenaeum.
- Simonyi Zsigmond 1905. *A magyar nyelv*. Budapest: Athenaeum.
- Szabó Tamás Péter 2009. Problémák és lehetőségek a normatudatosság vizsgálatában. In: Váradi Tamás (szerk.): *Válogatás az I. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia előadásaiból*. Budapest. MTA Nyelvtudományi Intézet. 130–141. [Online is olvasható, azonos szöveggel a következő kiadványban: Problémák és lehetőségek a normatudatosság vizsgálatában Váradi Tamás (szerk.) I. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia. Budapest. MTA Nyelvtudományi Intézet. URL: <http://www.nytud.hu/alknyelvdok/proceedings07> 170–181.]